

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ НАДДНІПРЯНЩИНИ

**Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Рильського
НАН України
Дніпродзержинська міська рада
Музей історії Дніпродзержинська**

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО
В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ
НАДДНІПРЯНЩИНИ**

**Матеріали науково-практичних конференцій,
що відбулися під час VI та VII історико-
культурологічного фестивалю «Мамай-fest»
31 травня 2013 р. та 6 червня 2014 р.**

**Нікополь
Принтхаус Римм
2014**

УДК 94(477.63/65)+316.7
63.3(4Укр.-4Дні)+635
М 34

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Музею історії Дніпродзержинська
Видання здійснене у рамках історико-культурологічного
фестивалю «Мамай-fest»*

М 34 **Матеріали науково-практичної конференції «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини»: 36. наук. пр. / редкол.: Н. М. Буланова (відп. ред.) та ін. – Н.: ТОВ «Принтхаус «Римм»», 2014. – 264 с.
ISBN 978-966-97420-7-0**

У збірнику представлені статті істориків та мистецтвознавців, присвячені висвітленню теми козацтва як соціально-культурного феномену України в експозиціях музеїв та образотворчому мистецтві. Чільна увага приділена соціальним аспектам збереження культурних пам'яток України.

Збірка розрахована на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, істориків, краєзнавців, мистецтвознавців, студентів, учнів та всіх, хто цікавиться історією та культурою України.

In the collection are presented the articles of historians, ethnologists and critics, dedicated coverage of the topic Cossacks as welfare phenomenon of Ukraine in a context of historical development of Naddnipryanshchiny, and also in ethnology, art, literature and museum collections. The special attention is given social aspects of protection of cultural instructions of Ukraine.

The collection is calculated on teachers of the higher and general educational institutions, historians, regional specialists, critics, students, pupils and all who is interested in history and culture of Ukraine.

УДК 94(477.63/65)+316.7
63.3(4Укр.-4Дні)+635

Редколегія:

Буланова Н. М. – к. і. н., директор Музею історії м. Дніпродзержинська
Бекетова В. М., к. і. н., заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького
Боса Л. Г. – к. і. н., ст. наук. співробітник ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України
Сабов М. М. – заступник директора з наукової роботи Музею історії м. Дніпродзержинська
Стрілець Н. М. – начальник управління культури Дніпродзержинської міської ради
Відповідальний редактор – Буланова Н. М.

Рецензенти:

Світленко С. І. – д. і. н., декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського Національного університету ім. Олеся Гончара.
Богомаз К. Ю. – д. і. н., професор, зав. кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету.

Збірка наукових праць відкрита для дискусійних матеріалів, її зміст не обов'язково співпадає з точкою зору редакційної колегії

ISBN 978-966-97420-7-0

© Музей історії м. Дніпродзержинська
© Автори статей

Наукове видання

Серія: Каміон

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО
В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ
НАДДНІПРЯНЩИНИ**

Підписано до друку 21. 07. 2014 р. Формат 60X84/16. Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 15,35. Тираж 300пр. Зам. № 625

Видавець ТОВ «Принтхаус Римм».
53200, м. Нікополь, вул. Шевченка, 65/44.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4709 від 09.04.2014р.
Тел. 05662-444-41, e-mail: officerimm@gmail.com

Друк: ФОП Кругляк Ігор Сергійович
53200, м. Нікополь, вул. Шевченка, 65/44.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДП № 160-р від 16.05.2013р.
e-mail: kruglyak@bk.ru

М 34 Матеріали науково-практичної конференції «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини»: Зб. наук. пр. / редкол.: Н. М. Буланова (відп. ред.) та ін. – Н.: ТОВ «Принтхаус «Римм»», 2014. – 264 с.

ISBN 978-966-97420-7-0

У збірнику представлені статті істориків та мистецтвознавців, присвячені висвітленню теми козацтва як соціально-культурного феномену України в експозиціях музеїв та образотворчому мистецтві. Чільна увага приділена соціальним аспектам збереження культурних пам'яток України.

Збірка розрахована на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, істориків, краєзнавців, мистецтвознавців, студентів, учнів та всіх, хто цікавиться історією та культурою України.

УДК 94(477.63/65)+316.7
63.3(4Укр.-4Дні)+635

Олена Годенко-Наконечна. Образ Козака-Мамая в творчості скульптора Володимира Наконечного	182
Петро Нестеренко. «Козацтво в мистецтві екслібриса»	192
Зоя Маріна. Українська народна вишивка Нижньої Наддніпрянщини (XIX – поч. XX ст.)	206
Ганна Лебедева. Історія української культури – важлива складова духовного виховання молоді	217
Арнольд Сокульський. Пенати кошового Івана Сірка: проблеми музеєфікації станом на жовтень 2012 р.	225
Валентина Бекетова. Проблеми каталогізації музейної колекції реліквій запорозького козацтва	238
Копилова Світлана, Чергик Наталія. Концептуальні засади та особливості створення експозиції «Козак Мамай та людька»	245

Світлана Копилова, Наталія Чергік
Національний заповідник «Хортиця».

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТВО- РЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ «КОЗАК МАМАЙ ТА ЛЮЛЬКА»

В статті описані концептуальні засади та особливості побудо-
ви експозиції «Козак Мамай та Люлька» в одному з експозицій-
них приміщень історико-культурного комплексу «Запорозька
Січ» Національного заповідника «Хортиця».

Ключові слова: Козак Мамай, люлька, експозиція, сакраль-
ний.

В статье описаны концептуальные основы и особенности по-
строения экспозиции «Казак Мамай и Люлька» в одном из экс-
позиционных объектов историко-культурного комплекса «Запо-
рожская Сечь» Национального заповедника «Хортица».

Ключевые слова: Казака Мамай, трубка, экспозиция, са-
кральный.

This article describes the conceptual framework and design fea-
tures exhibition «Kozak Mamay and pipe» in one of expository
sites of historical and cultural complex «Zaporozhye Sich» National
Reserve «Khortytsya».

Keywords: Cossack Mamay, pipe, exhibition, sacral.

Експозиція «Козак Мамай та Люлька» знаходиться в одному з об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», основна місія якого полягає у відродженні та популяризації національної спадщини, а також презентації матеріальної й духовної культури запорозького козацтва. В комплексі створені експозиції, які розкривають специфіку повсякдення запорожців. Концептуально вони пов'язані поняттями, які склали засади січового кодексу честі і асоціюються саме із запорозькою громадою. Наприклад: Демократизм, Православ'я, Захист рідної землі, Здобич. У квітні 2013 р. в комплексі була створена нова експозиція, присвячена особливій характеристиці образу життя запорожців, пов'язаній з містицизмом та магією – Характерництву. Ця скла-

дна і неоднозначна тема розкривається через образ Козака Мамає, в якому, на думку Грибовського В. В., в лаконічному символізмі переплелися народні уявлення про запорозьке козацтво й про той історичний контекст, на фоні якого розгорталась його діяльність [3]. Враховуючи досить специфічний зміст експозиції, особливо у відношенні її предметного наповнення, обрану тематику було вирішено розкрити за допомогою колекції люльок XVIII ст. з фондосховищ Національного заповідника «Хортиця».

Метою створення експозиції є розкриття образу Мамає як запорозького воїна-характерника (мага, чаклуна, чародійника), а також презентація люльки не тільки в якості атрибута побуту, але в її символічному та сакральному значенні для козацтва.

Завдання експозиції: ознайомлення відвідувача з феноменом Козака Мамає та висвітлення нових граней цього образу; демонстрація колекції люльок з точки зору місця виробництва, типології, декорування та клеймування.

Реалізація поставлених цілей обумовлює використання відповідних *методів побудови експозиції*. В основі створення даного музейного об'єкту знаходиться метод образної та сюжетно-драматургійної побудови експозиційного середовища. Саме він, на нашу думку, спроможний відобразити досить специфічний зміст виставки та пов'язати його предметну й ідейну складові. Виходячи з цього, представлена експозиція розглядається як сукупність взаємопов'язаних між собою двох образів: Козака Мамає та Люльки. Цей зв'язок за своєю суттю має передусім знаковий, символічний характер. Досліджуючи образ Мамає, Марченко-Пошивайло Т. зазначає: «Дотепер акцент у вивченні цього самобутнього прояву мистецького генію українців ставився переважно на його зовнішній описовості, а не на внутрішній символіко-метафоричній суті» [8, с. 34]. Між тим, картина має два рівні сакралізації: експліцитний (проявлений, видимий, зовнішній) та імпліцитний (не проявлений, утаємничений, внутрішній) [8, с. 34]. Але саме другий – не проявлений, як це характерно й для усього фольклору, якраз і обумовлює наявність усіх композиційних елементів твору. Отже, вони мають подвійний зміст: побутовий й знаковий [12]. Згадку про те, що композиційні складові картини (дуб, зброя, кінь, бандура тощо) мають символічний характер, можна зустріти в багатьох дослідженнях по означеній проблематиці [1; 4, с. 9; 5]. На жаль, про люльку в контексті символізму пише тільки Марченко-Пошивайло Т.

[7; 8; 9]. Тому виставка в певній мірі має заповнити існуючу лаку та створити прецедент для нових, іноді несподіваних інтерпретацій на цю тему, в тому числі й музейних.

Козак Мамай.

Експозиція презентує центрального персонажа картини як козака-характерника. Характерниками вважали людей з надзвичайними здібностями та особливим світоглядом, воїнів, наділених надможливостями, віщунів, чаклунів тощо. На думку фахівців на картині «Козак Мамай» зображений саме козак-характерник [3; 7; 10; 12; 13]. Мамай – це той, хто володіє маєю. В перекладі з санскриту «Майа» – ілюзія. Ілюзія або відносність – одна з базових категорій в мудрості пращурів, а також один з базових елементів у вітчизняному рукопаші [5, с. 422]. Зінків І., пов'язуючи виникнення образу та імені Мамай з давньоарійською ірано-скіфською культурою та міфологією, вважає, що Козак Мамай акцентує на собі не стільки військові (вершник зі зброєю), скільки апотропеїчні (оберігаючі) та медіативно-посередницькі (шамансько-жрецькі) функції головного героя твору [4, с. 12]. Отже, Козак Мамай на народних картинах знаходиться у стані молитви-медитації – це медитуючий воїн [13]. Такий стан у багатьох варіантах підкреслює легко схилена на бік голова Мамає. Козак, на певний час відклавши зброю та військову справу, є мислителем, що звеличує душу свою думками про Бога та вічне, самовдосконалюючись у самозануренні та самоспогляданні творить образ досконалого воїна-перевертня, який допомагає йому перекидатись на вовка під час бою [5, с. 422]. Існує думка, що характерне зімкнення пальців рук Мамає на деяких зображеннях – це снагові замки або знаки – мудри, які використовуються в Йозі для керування енергетичними потоками та передачі інформації [7, с. 16]. З таким прочитанням картини можна погодитись або ні. Але для побудови експозиції автори вирішили використати саме цю версію.

Згідно концептуального задуму, високий рівень військової досконалості запорожця (Козака Мамає) досягався не лише фізичними вправами, але й духовними – через процес медитації, який певним чином можна реконструювати, використовуючи картину «Козак Мамай». Аналізуючи розташування речової атрибутики навколо головного персонажа, неважко помітити, що предметний ряд картини (рушниця, шабля, пістоль, чарка, штоф, кінь) є досить статичним. Динаміка та будь-який рух відсутні.

На цьому фоні живою є тільки люлька. Вона дихає – димить, створює медитативну атмосферу.

Люлька.

Люлька була неодмінним атрибутом козацької «ясної» зброї та особливо шанувалася козаками. На одній з картин присутній напис: «Я – козак-запорожець, ні об чім не тужу, як люлька є й тютюнець, то мені й байдуже». Люлька є одним з обов'язкових елементів картини «Козак Мамай». За нашими підрахунками з 91 зображення, які містяться в альбомі Бушака С., люлька присутня на 24, що складає 26% від загальної кількості. Як зазначалось раніше, за концептуальним задумом, Люлька розглядається в своєму символічному та метафізичному значенні, як інструмент для медитації. З давніх-давен гончарні вироби, до яких можна віднести й люльку, вважались уособленням взаємодії 4 стихій (землі, води, повітря та вогню), у зв'язку з цим ставлення до гончарів та їх виробів у суспільстві було особливе. На зовнішній обід люльки наносились сакральні візерунки – так звані «карби», що несли на собі не тільки естетичне, але й містичне навантаження.

З іншого боку, згідно етнографічних досліджень, український народ вбачав у палінні відлуння бісовщини [2, с. 310-311], та вважав справою гріховною. В цьому контексті можна розглядати люльку як своєрідний засіб спілкування Мамаїв з потойбічними силами, що, в свою чергу, ілюструє надзвичайні можливості козаків-характерників. В перекладі з давньоіндійської «майя» – перевтілення, видіння, ілюзія [14, с. 425 – 426.]. Акт божественного маяння – медитація, самозаглибленням. Можна припустити, що Мамай під час медитації, запалюючи люльку та окурюючи навколо себе простір, створював марево, іншу реальність, яка допомагала йому відновити сили та енергію.

Описані обставини формують *зміст експозиції*, що базується на наступному сюжеті. Козак Мамай після довгої мандрівки, розіславши посеред степу килим, сів перепочити. Завдяки монотонній мелодії кобзи та пахощам цілющих трав, якими набита його улюблена люлька-бурунька, він поринув у процес медитації. Закурюючи люльку, він утворює марево, іншу реальність, що допомагає йому відновити сили та енергію. Струм диму від люльки переходить з картини на експозиційну площу, утворюючи таким чином канал спілкування характерника з потойбіччям.

Структура експозиції. Експозиція складається з одного розділу, демонструючи цілісність та взаємопов'язаність образів Козака Мамає та Люльки. Виставкова композиція будується за двома вісями, які умовно розташовані перпендикулярно одна до одної: перша – картина «Козак Мамай», друга – лінія люльок. Така архітектоніка ілюструє ідею, за якою глядач, для того щоб зрозуміти феномен характерника, має пройти до нього шляхом (екскурсійним маршрутом) люльок.

Зображення Козака Мамає розташоване на причілковій стіні й займає майже всю її площу. Декоративним оздобленням картини є дзеркальний короб, що має форму раструбу. Кут нахилу дзеркал виставлений таким чином, що Мамай відображується в кожному з них, створюючи своєрідний портал в потойбічний світ, так звану ірреальність, що додатково акцентує смислове навантаження експозиції. Картина та дзеркальний раструб у сукупності, звичайно, є декоративним матеріалом, але завдяки своїм розмірам та виразності виступають досить активними елементами експозиції.

Рух вісі люльок спрямований по хвилястій лінії як по верхньому краю, так і глибиною зігзага. Застосування хвилі як основи композиційної схеми визначено наступними мотентами. З точки зору концептуальності, хвиля люльок імітує дим, який безпосередньо біля картини (джерела) більш густий, а далі, піднімаючись угору, стає рідким. З експозиційної точки зору, таке розташування надає композиції об'єм та представляє люльки з різних ракурсів.

Демонстрація основних експонатів відбувається завдяки їх підвішення на рівні людського ока. Такий прийом вже був використаний при створенні одного з розділів експозиції музею Історії Запорозького козацтва художником Гайдамакою А. та пізніше під час реекспозиції. До того ж, на більшості картин люльки зображені саме в підвішеному стані: висять на дереві або звисають з рота: з 91 картини «Козак Мамай» тільки два рази люлька лежить на шапці.

Композиційними домінантами вісі люльок виступають збільшені у кілька разів їх моделі, що дозволяє продемонструвати орнамент, особливості конструкції та колір. Моделі люльок задають ритм всій архітектоніці середнього візуального поясу експозиції. Навколо моделей на різних рівнях розташовані люльки-оригінали. Це не тільки збільшує об'єм експозиційного простору, але при відповідному освітленні створює ілюзію зоряного

Чумацького шляху. Оригінальні люльки, з яких зроблені моделі, помічені чубуками. Горизонтальна вісь експонатів умовно поділена на три їх сектори з точки зору місця походження люльки. Цей поділ не є чітким: люльки-оригінали перемішані. Тим самим транслюється ідея, що запорожці курили різні люльки: як місцевого, так і східного (кримсько-татарського, турецького) та європейського виробництва. Розподіл на три згадані блоки відбувається за рахунок моделей. При цьому пріоритет віддан українським люлькам і в кількісному відношенні, і з точки зору їх розташування – вони по центру. Ближче до Мамає – східні, подальше – європейські, оскільки вони використовувались рідше.

Інформативна складова цього експозиційного поясу забезпечується спеціальними лінзами, завдяки яким демонструється декор, конструктивні особливості, різновиди клейм експонатів. Окрема лінза презентує люльку вишневого кольору з місця Кам'янської Січі.

Хвиляста вісь люльок середнього поясу підтримується внизу, на підлозі, скляною, й також хвилястою, стрічкою, що імітує течію річки. Використання цього елемента продиктовано окрім вищесказаного ще й наступними міркуваннями. З концептуальної точки зору, це доцільно, оскільки ріка присутня на картині «Козак Мамай». Окрім того, згадка про Мамає та Люльку представлена в топонімах України (ріка Мамай-Сурка ріка Мамайка, річка Люлька, які протікають землями, що в добу козаччини входили до складу земель Війська Запорозького і в другій половині XVIII ст. були центром гайдамацького руху [6, с. 22-23]). З точки зору експонування відбувається світлове та кольорове забарвлення нижнього поясу експозиції; уможлиблюється демонстрація люльок знизу й утворюється ілюзія помноження люльок. «Річка» виконана з тонованого скла, покладеного на каркас, що за фактурою нагадує дно ріки. Іншим декоративним елементом оформлення підлоги є трава по обидва береги. Це не випадково: на більшості картин події відбуваються у степу; трави активно використовувались козаками під час паління. Існує думка, що характерники практикували так звану «разрив-траву», що відчиляє замки та кайдани, а також «чаклун-траву», яку палили, щоб «шабля не брала» [10; 11, с. 77].

Верхній пояс експозиції представлений імітацією хмар за допомогою легкої тканини (органзи). Завдяки цьому стеля задекорована, більш об'ємна, створюються асоціації з повітрям, небом.

Окремо зупинимось на ряді моментів, що підкреслюють містичний контекст експозиції та формують відповідну атмосферу. По-перше, це ідея чотирьох стихій, що задіяні при створенні люльки. Вона відтворюється в самих люльках (глина-земля), драпіровці стелі, що імітує повітря, в композиційній ритмічності люльок, що асоціюються з димом, скляній стрічці на підлозі — вода. По-друге, використання віддзеркалюючих поверхностей. Це дзеркала, скло з дзеркальним ефектом, лінзи, в яких завдяки оптичному ефекту відображаються одразу два вікна. В традиційних культурах дзеркало з давніх давен наділялося магічними властивостями, асоціювалося з дверями в потойбічний світ. Із дзеркалом пов'язували здатність концентруватись та трансформувати енергію, духовну силу. Все сказане співпадає із загальною концепцією експозиції та дозволяє додатково акцентувати увагу на ідеї ірраціональності та надзвичайних здібностях характерника.

В цьому ж сенсі вікна експозиційного приміщення оформлені репродукціями зображень Козака Мамай. Вони зроблені з матеріалу, який робить картини напівпрозорими, такими, що пропускають світло та проявляються в залежності від місцеположення сонця. Тому в різний час кожного разу з'являється новий фрагмент картини. Перехрестя віконниць дають тінь у вигляді хреста, що також несе містичний натяк. За експозиційним задумом, вікна слугують порталами, що переносять відвідувача в інші часи. Показово, що разом із центральною картиною порталів нараховується сім, що також є магічним числом.

Ще одним додатковим моментом є світло. Сценарій освітлення експозиції має кілька варіантів: природне; освітлення всієї експозиції; освітлення, спрямоване безпосередньо на люльки. Останнє створює безліч тіней по стінах та на підлозі, імітуючи Зоряний шлях.

Експозиція «Козак Мамай та Люлька» була створена в об'єкті, стоячи біля якого можна побачити Середню скелю, з якою пов'язана легенда про камінь, що мав назву «Люлька Сагайдачного» та був схожий на справжню люльку з чубуком. Ця споруда має вигляд мазанки, що також можна віднести до плюсів, оскільки картина «Козак Мамай» в свій час була обов'язковим елементом оздоблення інтер'єру майже кожної селянської хати. Біля вказаного куреня функціонує майстерня, де відвідувачі зможуть придбати сувенір-люльку.

Новостворений музейний об'єкт в певному сенсі став несподіваним для пересічного глядача, який очікує побачити в історико-культурному комплексі виключно етнографічну за тематикою та її поданням експозицію. Але автори експозиції мають надію, що це не завадить відвідувачам відчутти та зрозуміти феномен Козака Мамаю.

Бібліографічні посилання:

1. Буланова Н. «Козак Мамай» у сучасному образотворчому мистецтві // Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2013/06>.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.
3. Грибовский В. В. Казак Мамай: истоки образа и украинские параллели // Режим доступу : http://www.cossackdom.com/culture/gribovskiy_kazakmamaj02081.htm.
4. Зінків І. До походження епоніму «Козак Мамай» / І. Зінків // Студії мистецтвознавчі. Театр. Музика. Кіно. – 2007. – Число 4 (20). – С. 7-13.
5. Клос А. І. Архетипічні образи в системі вітчизняної військової підготовки / А. І. Клос // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. ХХІ. – С. 420 – 426 с.
6. Козак Мамай: Альбом/ Автор вст. ст.: Ст. Бушак. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
7. Марченко Т. М. Козаки-Мамаї / Т. М. Марченко. – Київ – Опішне, 1991. – 80 с.
8. Марченко-Пошивайло Т. Народна картина «Козак Мамай» як полісемантичне уособлення світогляду українців / Т. Марченко-Пошивайло // Артанія. Мистецький журнал. – 1999. – № 5. – С.34-36.
9. Марченко-Пошивайло Т. Символіка народної картини Козак-Мамай / Т. Марченко-Пошивайло // Українське мистецтво. – 2005. – №3 (20000). – осінь-зима. – С. 175–178.
10. Мискин Р. В. «Предания о запорожских характерниках» // Режим доступу: http://stano.io.ua/s12439/miskin_r.v.predaniya_o_zaporozjskih_harakternikah
11. Пастернак А. А. Тютюн та люлька / А. А. Пастернак // Наука і суспільство. – 1991. – №11. – С. 76-78.
12. Ткач М. М. Кобзарювання, «мамаювання» та юродство в українській духовній традиції // Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_17.php
13. Шокало О. Козак Мамай образ українського лицаря // Режим доступу: http://spilka.uaweb.org/library/kozak_mamaj.html
14. Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – К., 1989. – В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 3: Кора – М / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.